

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.1.31

UDK 82:316.7(497.6)
821.163.4(497.6)09

Primljeno: 31. 10. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Azra Ičanović

IDEOLOŠKA KONCEPCIJA KULTURNOG IDENTITETA – BOSANSKOHERCEGOVAČKI KNJIŽEVNI KONTEKST

Polazeći od hipoteze da književnost predstavlja jedan od aktivnih mehanizama u socio-povijesnim previranjima i promjenama te da imago-loške slike koje ona nudi imaju potencijal upisivanja u kulturni identitet, rad problematizira ideološku koncepciju narativnog kulturnog identiteta. Pronašavši opimljenja u književnosti Bosne i Hercegovine, radom se ukazuje na kompleksnost odnosa književnosti i ideologije u procesu re/definiranja, de/konstrukcije i odr(a)žavanja kulturnog identiteta. Iz rada proizilazi zaključak da književnost posjeduje potencijal generiranja i diseminacije (anti)ideološki utemeljenog sistema znanja i vrijednosti pri čemu, u pogledu njena odnosa spram ideologije, zauzima dvostruku poziciju postajući idealnim, althusserovski shvaćenim, ideološkim aparatom, s jedne, ili subverzivnim mehanizmom u odnosu na dominantne ideologije, s druge strane.

Ključne riječi: ideologija; identifikacija; kultura sjećanja; kulturni identitet

IDEOLOŠKA FORMULACIJA KULTURNOG IDENTITETA

Shvaćen kao “reflektirani udio u nekoj kulturi, odnosno izjašnjavanje za nju” (Assmann 2005: 157), kulturni identitet ostvaruje se kao višedimenzionalna, prostorno-vremenski determinirana, a samim time i izuzetno nestabilna, dinamična i promjenljiva konstrukcija čija je (trans)formacija određena socio-povijesnim prilikama toposa u kojemu egzistira. Sukladno tome, on se, s jedne strane, ostvaruje kao „rezultat spontanog procesa kulturnog rasta i sazrijevanja, te se intrinzički konstruira bez odnosa naspram nekih važnih

drugih” (Vrcan 2003: 71 prema Spahić 2016: 14), a, s druge strane, on postaje predmetom manipulacije različitih povijesnotvornih i društvenotvornih mehanizama koji *suptilno* (ali, ipak, autoritarno) usmjeravaju proces kulturne identifikacije. Tako će, između ostalog, primarna određenost kulturnog identiteta kao kohezivnog elementa određene socio-kulturne zajednice, proces kulturne identifikacije učiniti predmetom interesovanja ideoloških strujanja koja, u težnji ka (raz)gradnji i/ili održavanju određenog društvenog poretka i sistema kolektivnih kulturno-identitetskih vrijednosti, proces kulturne identifikacije podređuju vlastitoj ideološkoj dogmi. Bez obzira, naime, da li ideologiju tumačimo kao lažnu i iskrivljenu svijest, tj. percepciju stvarnosti (marksizam), kao simbolički sistem (Geertz 1964) ili sistem reprezentacije (Althusser 1969), ono što je evidentno jeste da ona predstavlja određenu viziju svijeta i *poželjnih* identitetskih karakteristika koje teže postati parametrom kulturne identifikacije što bi, u konačnici, trebalo osigurati kontrolu nad svim područjima života zajednice koja se na osnovu te ideologije identificira.

Uzmimo za primjer povijesni proces kulturne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine, kao države čiji je povijesni (samim time i kulturno-identitetski) razvoj obilježen kulturno-civilizacijskim i političko-ideološkim previranjima i promjenama čiji je krajnji rezultat fragmentarnost identiteta u realnom vremenu kao i kontinuirano podvrgavanje procesu promjena na dijahronijskoj razini njegova razvoja (Spahić 2016). Kulturni identiteti (najmanje) triju kulturnih zajednica Bosne i Hercegovine, nalazeći se „u specifičnom odnosu obilježenom stalnim osciliranjem između bosanske integralnosti i nacionalnih posebnosti” pri čemu, „historijski gledano, ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenih kulturnim izolacionizmom, nije posve ugušen duh zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti” (Spahić 2017: 7), povijesno su *moralni*, dakle, udovoljiti postulatima ideologija koje su, u određenom trenutku bosanskohercegovačke povijesti, zauzimale primat.

U dinamici povijesnih, kulturno-civilizacijskih i političko-ideoloških smjena i strujanja koja su obilježila proces kulturno-identitetskog razvoja Bosne i Hercegovine, uvijek su posrijedi dvije tendencije: ili održati socijalni mir, ili određeni društveni poredak srušiti a novi ustoličiti. S tim ciljem, centri moći, kao nosioci ideološke misli, nastojali su uspostaviti kontrolu nad različitim aspektima života bosanskohercegovačke (multi)kulturne zajednice pri čemu se kontrola procesa kulturne identifikacije postavljala u poziciju osnovnog mehanizma ideoloških posezanja. Ono što je, pritom, bilo nužno jeste manipulacija, *privid slobode* kulturno-identitetskog (samo)određenja – ideološki definirane identitetske karakteristike, kako ističe Gramsci (prema Eagleton 1991: 116), trebalo je (*suptilno* i bez prisile) učiniti sastavnim dijelom, organskom dopunom (prividno slobodnog i samodefinirajućeg) kulturnog identiteta.

Hegemoniju vlasti nad ključnim aspektima života pojedinca i kolektiva, pa tako i na planu kulturne identifikacije, potvrđuje povijesni pregled kontinuiranog ideološkog (re)definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, „ustanovljuje se i održava na intelektualnoj, kulturnoj i ideologijskoj razini, različitim institucijama koje provode uvjeravanje i usaglašavanje masa pod geslom 'zajedničkog dobra'” (Gramsci prema Biti 1997: 124-125). S obzirom na to da je kontinuitet kulturnog identiteta osiguran mehanizmima kulture sjećanja kojima se zajednica, ali i pojedinac, (samo)određuje, nužno je, s ciljem uspostavljanja hegemonije nad kulturnom identifikacijom, specificirati onaj dio povijesti zajednice koji se *ne smije zaboraviti* (Assmann 2005), ideološki ga usmjeriti te pronaći mehanizme socio-kulturnog ustoličenja ideoloških obrazaca. Pri tome, prostor vlastite reprodukcije te socijalne i kulturno-identitetske kontrole dominantna ideologija pronalazi, ističe Althusser (2009: 27), ne samo u (represivnim) državnim aparatima (DA) poput vlade, administracije, vojske, policije, sudova i sl. već ona podrazumijeva i „drugu realnost koja je očigledno na strani državnog (represivnog) aparata, ali ne sme biti izjednačena sa njim”. Ta realnost, koju Althusser (2009) naziva *državnim ideološkim aparatima* (DIA), ostvaruje se u formi određenih i specijaliziranih institucija poput religije, obrazovanja, porodice, prava, politike, sindikata, javnog informisanja, ali i kulture pri čemu se u poziciju DIA situiraju, između ostalog, i lijepe umjetnosti pa tako i institucija književnosti koja se, zadržavajući sposobnost suptilnog i nenametljivog generiranja i diseminacije ideološki poželjnih stavova, vrijednosti i identiteta, ostvaruje kao ideološki aparat *par excellence* te kao jedan od ključnih mehanizama konstrukcije ideološki koncipiranog kulturnog identiteta.

KNJIŽEVNOST U FUNKCIJI KONSTRUKCIJE IDEOLOŠKI KONCIPIRANOG KULTURNOG IDENTITETA

Pronalazeći tematsko-motivska uporišta u stvarnosti, književnost se ostvaruje kao prostor *reprezentacije* te stvarnosti i kulturnih identiteta koji je nastanjuju, postajući, pritom, diskursom koji u kontinuiranom procesu uspostavljanja odnosa između fikcije i stvarnosti „pokušava da ‘suprotstavi’ ta dva svijeta jedan drugom vezujući svijet fikcije i pojavni svijet u neki (novi) svijet koji objedinjava oba prethodna” (Pobrić 2018: 19-20). Književnost i stvarnost ne predstavljaju, dakle, „odvojena niti ontološki jedinstvena područja – one se prožimaju, ali ni za jednu ne možemo tvrditi da je primarna niti da je fikcija odraz ili realizacija stvarnosti što je čest slučaj u praksi” (Džafić 2012: 188). Nemoguće je, sukladno tome, književnost promatrati kao čistu fikciju – ona, kao proizvod stvarnosti i različitih društvenih uticaja koji je uvjetuju

(Balibar i Macherey 2017), oblikuje *stvarnost drugoga reda* koja se ostvaruje kao prostor osvješćivanja pojavnog svijeta i određivanja njegova plauzibilnog značenja.

Na tragu prethodno rečenog, a u kontekstu izučavanja odnosa književnosti i ideologije, vrijeme je da postavimo Solarevo pitanje: „Šta se događa s književnošću u doba ideologije?” (2011: 8)

Književnost je, ističe Pabrić (2017: 22), oduvijek izrastala i živjela u (su)odnosu sa ostalim oblastima ljudskog djelovanja te je „kao neki osjetljivi seizmograf, na svoj način, pomno bilježila sve što se događalo u oblasti društvenih odnosa pa tako, htjela-ne htjela, oduvijek je bila i neprikosnoveni baštinik i onog što se dešavalo u oblasti ideoloških svjetova i njihovih diskursa”. Međutim, kao specifična vizija stvarnosti, književnost, rekli smo, ne predstavlja puku kopiju te stvarnosti već njenu refleksivnu sliku koja joj daje neko *novo* značenje. Ona, dakle, ne samo da je rezultat društvene proizvodnje već je i sama proizvodna (Pollock 1995) te je, stoga, ne možemo promatrati tek u njenoj funkciji baštinjenja ili reprezentiranja ideologije. U doba kada je pojavna stvarnost ideološki dominantno obojena, književnost, naime, staje u funkciju ne samo reprezentacije ideološki koncipiranog sistema znanja i vrijednosti na kojem počivaju kulturni identiteti, nego, također, u funkciju diseminacije datog sistema ili, pak, njegove dezintegracije. Književnost, ističe Leerson (2009), među svim umjetničkim oblicima, najeksplicitnije djeluje na oblikovanje društvene svijesti. S tim u vezi, a u kontekstu razmatranja odnosa književnosti i ideologije, možemo reći da književnost zadržava potencijal generiranja ideološki (*ne*)*poželjnih* stavova, značenja i kulturnih identiteta te je, kao takvu, možemo smatrati konstitutivnim ili, pak, subverzivnim elementom ideologije (Pollock 1995). Ostvarivši se kao jedno od tipičnih *mjesta sjećanja* (*lieux de memoire*) onako kako ih je definirao Nora (2007), književnost, dakle, s jedne strane, „postaje instrument političke agitacije, žrtvovana je ideologiji i potrebama vremena u kojem se ostvaruje” (Bošković 2011: 52), konstruirajući i definirajući, pritom, ideološki koncipirane kulturne identitete, a, sa druge strane, ona, istovremeno, postaje subverzivnim mehanizom koji nagriza i ruši ideološki ustoličen koncept povijesti i na njemu utemeljen sistem kulturno-identitetskih vrijednosti. Postavljena unutar određenog ideološkog okvira, književnost se, dakle, uvijek i nužno ostvaruje ili kao ideologija ili kao kontraideologija.

Sagledavajući, u duhu prethodno rečenog, književnost Bosne i Hercegovine,¹ evidentnom postaje činjenica da se ona, kroz vlastitu (socio-kulturnim i političko-ideo-

1. Nužno je, u kontekstu razmatranja bosanskohercegovačke književnosti, napomenuti da ona, kako ističe Spahić (2017: 9), „nadilazi nacionalne pa i državne okvire kada je u pitanju mogućnost uključivanja integralnih književnih tradicija tri najbrojnija bosanskohercegovačka naroda ali i stvaralaštva pisaca koji ne pripadaju konstitutivnoj etničkoj trijadi”. Sukladno tome, u radu će se razmatrati djela pisaca čije se stvaralaštvo vezuje za kulturni prostor Bosne i Hercegovine..

loškim faktorima determiniranu) povijest, u kontekstu njene uloge u procesu (kontra)ideološki determinirane kulturne identifikacije, ostvarivala kao izuzetan, alt-husserovski shvaćen, ideološki aparat, ali, simultano, i kao subverzivni faktor ideološki koncipiranih kulturnih identiteta. Uzmimo za primjer bosanskohercegovačku književnost XX st. koja se, ostvarena kao potvrda izrazite političko-ideološke funkcionalizacije književnosti, s obzirom na njen odnos spram dominantnih ideologija i, u odnosu na njih i proces kulturne identifikacije, raslojava na tri razvojne linije: književnost socrealizma, (etno)nacionalna književnost i disidentska književnost Bosne i Hercegovine.

Kako će se nastojati potvrditi u nastavku rada, navedene razvojne linije bosanskohercegovačke književnosti XX vijeka, funkcioniraju po (ustaljenim) principima ideološki determinirane literature te se, u pogledu kulturne identifikacije, služe ako ne istim onda, bar, sličnim mehanizmima. Razlika među njima otkriva se u suprotstavljenosti ideoloških stremljenja, tj. viziji *poželjnih* kulturno-identitetskih karakteristika što će, u konačnici, rezultirati i svojevrsnom disperzijom kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u pojavnom svijetu.

Počivajući na ideji da književnost treba izražavati ideje socijalizma i slijediti odgojno-obrazovne ciljeve Komunističke partije, socrealistička književnost na prostoru zemalja bivše Jugoslavije ostvaruje se kao književna praksa u periodu od 30-ih do 50-ih godina XX st. Promatrajući socio-povijesnu stvarnost kroz prizmu ideologije komunizma, ova razvojna linija bosanskohercegovačke književnosti gradi osobit model kulturnog sjećanja utemeljen na re/afirmaciji političkih mitova: „mit narodnoga zdravlja, mit o proleterijatu, mit revolucije kao socijalni i eshatološki sadržaj (...) mit zajednice kao socijalističkoga kolektiva, mit oca/autoriteta, paternalizma“ (Milanja 1996: 36) te stoji u znaku narativne konstrukcije jugoslavenskog kulturnog identiteta utemeljenog na vrijednosnom sistemu komunističke ideologije, veličanju socijalističkog režima, ritualnog pamćenja NOB-a te ideji *bratstva i jedinstva* koja stoji u funkciji konstrukcije *nadnacionalne kulture* „koja bi obuhvatala, a ne povezivala odvojene nacionalne kulture“ (Wachtel 2010, prema Duraković 2012: 313). Kulturna identifikacija u djelima socrealističke orijentacije utemeljuje se kroz uspostavljanje kulturno-identitetske opozicije *Mi – Oni* pri čemu se *Mi* razmatra u svojoj požrtvovanosti ili, pak, herojstvu dok su *Oni* okarakterizirani kao neprijateljski, demonski koncipiran, *Drugi*. Uzmimo za primjer poemu *Jama* Ivana Gorana Kovačića u kojoj je proces kulturne identifikacije zasnovan na (socrealistički tipično koncipiranoj) opreci *Žrtva – Krvnik* pri čemu se neizmjerljivoj patnji, strahu i žrtvi suprotstavlja *grozan smijeh, cerekanje i grohot* u potpunosti dehumaniziranog i zvjerski koncipiranog Neprijatelja

koji se, naposljetku, suprotstavlja kategoriji *Heroja (Partizana)* pri čemu se, u slutnji *Svete slobode i Osvete*, otkriva prava intencija pjesme – veličanje duha otpora i ideja homogene (revolucionarno osviještene) *silne* narodne mase.²

Ekstrinzički motivirana kulturna identifikacija utemeljena na suprotstavljanju s relevantnim *Drugim* obilježit će i (etno)nacionalnu književnost Bosne i Hercegovine koja, začeta još 60-ih, procvat doživljava 80-ih i 90-ih godina XX stoljeća te, u određenoj mjeri, obilježava i dio književne prakse u Bosni i Hercegovini danas. Razmatrajući povijesnu stvarnost kroz prizmu ideologije (etno)nacionalizma pri čemu se model kulturnog sjećanja utemeljuje na viktimizaciji, infantilizaciji, ali i glorifikaciji pa, mogli bismo reći, i sakralizaciji nacije, ova razvojna linija bosanskohercegovačke književnosti usvaja već etabiliran model kulturno-identitetskih polarizacija. Uzmimo za primjer roman *Nož Vuka Draškovića* (1982) u kojemu autor, kroz rigidno opisivanje istrebljenja i *kasapljenja* srpske porodice Jugović, stvara podlogu na osnovu koje se tradicionalnim, pobožnim, miroljubivim i, nadasve, nedužnim *žrtvama* u kulturno-identitetskom smislu suprotstavljaju muslimanski *krvoloci* koji, pritom, odnose tek rođeno, još uvijek nekršteno, dijete (što svakako stoji u funkciji intenzifikacije muslimanske mržnje) da bi ono bilo odgojeno u duhu islama čime se, zapravo, ukazuje na posljednji stepen kulturno-identitetske destrukcije. Uspostavljajući, dakle, kulturno-identitetsku opoziciju *Žrtva – Krvnik*, čije se ishodište pronalazi u povijesno-ponavljajućem motivu srpske pačeničke povijesti, Drašković potrebu za (etno)nacionalnim re/definiranjem srpskog kulturnog identiteta utemeljuje na propagandnom osjećaju kulturno-identitetske ugroženosti koja postaje dijelom kolektivne svijesti i temeljem kulturne identifikacije zajednice.

Ovakva (etno)nacionalna stremljenja obilježit će dio jugoslavenske književne prakse i rezultat će, na koncu, tendencijom degradacije, negiranja i osporavanja pojedinih kulturnih zajednica, (upornim!) pokušajima lišavanja njihova identiteta te rigidnom formom kulture zasnovane na (kulturnom, socijalnom, političkom, pa i prostornom) izopćenju onih koji se percipiraju kao nepoželjni *Drugi* što je, kako ističe Duraković (2012: 32), na jugoslavenskom kulturnom prostoru imalo „posebnu dimenziju u slučaju bosanskohercegovačke multikulturne zajednice, i bošnjačke mikrokulturne posebno”. Negirajući, diskriminirajući ili, pak, stigmatizirajući segmente bosanskohercegovačke, prevashodno bošnjačke kulturne tradicije, uključujući i bosanskohercegovačku/bošnjačku književnost koja se svrstavala pod okrilje hrvatske

2. Slična ideološka stremljenja kao kod Kovačića pronalazimo u Kulenovićevim poemama *Na pravi put sam ti majko izišo* i *Stojanka majka Knežopoljka*, *Titov naprijed* Vladimira Nazora te ranijim književnim ostvarenjima Branka Čopića, Derviša Sušića, Zije Dizdarevića, Hasana Kikića i dr. koja stoje u funkciji ideološke propagande i književne konstrukcije socijalistički koncipiranog kulturnog identiteta.

ili srpske književnosti,³ bosanskohercegovačkoj i, unutar nje posebno bošnjačkoj se kulturnoj zajednici uskraćivalo pravo na (ravnopravno) postojanje unutar (prividno) multikulturne jugoslavenske zajednice. Premda se nazire i tokom soerealističkog perioda, ksenofobna retorika, utemeljena na rigidnoj islamofobiji, kulminaciju će doživjeti u korpusu srpske historiografije, književnosti i publicistike krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX stoljeća. Ona, ističe Duraković (2012: 37-38), postaje „dijelom državne ideologije i političke prakse koja će posljedično rezultirati i genocidnim projektom nad Bošnjacima”, što će, u konačnici, dovesti do toga da se i unutar bošnjačkog korpusa, usljed tragičnog iskustva povijesti, pojavi „neprihvatljivo heteroimaginativno viđenje srpskog kolektivnog bića i mentaliteta”. Usprkos tome, nužno je razgraničiti primarnu motivaciju ustoličenja navedenih homo/heteroimaginativnih viđenja kulturnih zajednica. U prvom slučaju, riječ je korpusu koji (in)direktno podupire agresivne ideje (etno)nacionalizma, fašizma i šovinizma čime se pozicionira ne samo u kontekst uticaja i odgovornosti (etno)nacionalistički orijentirane kulturne identifikacije nego i u sam kontekst događaja koji će uslijediti 90-ih. S druge, pak, strane, književni (u ovom slučaju, bošnjački) (etno)nacionalizam pojavljuje se reaktivno – izrastao na temelju osjećaja vlastite identitetske ugroženosti, on stoji u funkciji (etno)nacionalnog odgovora i *odbrane* te u funkciji narativne konstrukcije i ustoličenja čvrstog nacionalnog i kulturnog identiteta Bošnjaka koji je, u (po)ratnom razdoblju, bio u znaku *nacionalizacije islama*, tj. potenciranja vjerske komponente kulturnog identiteta (Spahić 2016).

Iako ne u cijelosti, institucija bosanskohercegovačke književnosti XX st. podređena je, dakle, značajnim dijelom, ideološkim stremljenjima. U tom smislu, pisac se, kako ističe Nemeć (2003: 14) „odrekao slobode istraživanja zadovoljivši se ulogom ilustratora političkih uvjerenja i konformističkog stvaranja programirane društvene istine”, pri čemu inkorporacija pažljivo odabranih i ideološki determiniranih (pritom ne nužno i stvarnih) momenata povijesti stoji u funkciji podređivanja individue kolektivnoj svijesti o zajedničkoj prošlosti koja postaje instrument putem kojeg grupa potvrđuje, utvrđuje i predstavlja svoje postojanje i, time, ojačava svoj identitet te određuje i usmjerava budućnost kulturno-identitetskog definiranja. Povijest, tako, prestaje biti poviješću – ona, kako ističe Pobrić (2018), postaje stvaralačka snaga bu-

3. Stav da ne postoji ni bosanskohercegovačka ni bošnjačka književnost kao i negiranje i onemogućavanje multikulturalnosti bosanskohercegovačke multikulturne zajednice bio je, ističe Kodrić (2018), u društvenim i političko-ideološkim uvjetima jedini prihvatljiv stav koji će potrajati sve do 1968. godine nakon Odluke Centralnog komiteta Saveza komunista BiH o priznavanju Muslimana kao nacionalne zajednice, te amandmana na Ustav Jugoslavije iz 1971. godine i novog Ustava SFRJ iz 1974. kada Muslimani postaju priznati kao zasebna etno-nacionalna (i kulturna) zajednica.

dućnosti utemeljena na kolektivnoj svijesti i kolektivnoj emociji koje služe kao kulturno-identitetska poveznica.

Oslobađanjem književnosti ideološkog pritiska socijalističkog režima, 50-ih godina XX stoljeća na književnom polju Bosne i Hercegovine pojavljuje se ideološkim stremljenjima disidentna, subverzivna književnost koja stoji u funkciji dekonstrukcije i dezintegracije ideološki oktroiranog koncepta povijesti kojem suprotstavlja individualno (intimno) iskustvo povijesti, pojedinca koji trpi društvenu nejednakost, apsolutizam i totalitarnost socijalističkog režima, ili pak (etno)nacionalnu neravnopravnost, netrpeljivost, traumata rata i poratnu tranziciju kao konačne rezultate agresije na Bosnu i Hercegovinu i (etno)nacionalnih politika. Raskinuvši s monumentalističkim konceptom povijesti, herojskom paradigmatom i kolektivnim subjektom iskaza, ova linija bosanskohercegovačke književnosti *oslobodit* će instituciju književnosti ideoloških stremljenja, postavši okosnicom konstrukcije formalno-ideološki neodređenog multikulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Uzmimo za primjer romane *Prolom* (1952) i *Gluvi barut* (1957) Branka Ćopića koji su ovoga na jugoslavenskoj književnoj sceni upamćenog dječijeg i (jednim dijelom) partizanskog pisca⁴ svrstali „među prve postratne autore koji su svojim principom revolucionarnog morala i diktature proleterijata narušili pojednostavljeno crno-bijelo predstavljanje sukobljenih strana i idealiziranje ideologije partizanskog pokreta” (Hadžizukić 2016: 235) te zbirku priča *Sarajevski Marlboro* (1994) Miljenka Jergovića. Potvrđujući uvjetovanost književnosti Bosne i Hercegovine pojavnom stvarnošću, navedena djela predstavljaju iskorak u odnosu na dominantnu poetiku vremena u kojemu su nastala. Ona se ostvaruju kao platforma reprezentacije intimnih tragedija, svjedočanstva običnoga čovjeka koji, bez obzira na vlastitu kulturnu, nacionalnu ili, pak, religijsku identifikaciju, trpi užase povijesti. U Ćopićevom slučaju, istina, taj je iskorak ograničen, ali utoliko značajniji, rigidnijom ideološko-političkom konjunkturu društvenog konteksta nakon Drugog svjetskog rata (što se odražava i u samom tekstu kroz crno-bijele shematizme i smjerno redizajniranu ideju revolucije kao procesa narodnog buđenja nasuprot grubom konceptualizmu marksističke revolucionarne ideologije), naročito u pogledu slobode mišljenja i izražavanja. Generalno, dakle, nisu to ratne priče o slavnim junacima, niti o žrtvama neprijateljskog *Drugog*. Ovo su priče o emocionalnoj, psihološkoj i moralnoj drami čovjeka *bačenog* u vrtlog rata koji u tragičnosti vlastitog iskustva ne pronalazi čvrsto uporište identiteta.

4. Ne smije se zanemariti činjenica da su djela druge faze stvaralaštva Branka Ćopića (poput zbirki *Ognjeno rađanje domovine*, *Ratnikovo proljeće*, *Doživljaji Nikolettine Bursaća* i dr.) bila sastavnim dijelom ideološkog aparata socijalističkog režima. Međutim, objavljivanjem *Jeretičke priče* (1950), Ćopić, kao i drugi proroziški pisci, čini zaokret u svojoj poetici čime se književnost oslobađa ideološkog pritiska.

Kao pokretač zbivanja ideologija, kako socijalistička tako i (etno)nacionalna, se u ovim djelima u izvjesnoj mjeri dezintegrira; ideološki koncipirana kolektivna svijest o zajedničkoj povijesti koju će obilježiti (narodni) heroji kao kolonade kolektivnog sistema vrijednosti zajednice se dekonstruira i, mogli bismo reći, banalizira kako bi u prvi plan izbilo pojedinčevo iskustvo (po)ratnih zbivanja. U toj prizemljenosti i humanizaciji povijesne *priče* dolazi do relativizacije ili ukidanja *Drugosti*. Ideološki ustoličene identitetske distinkcije *Mi – Oni* iščezavaju pred povijesnom dramom. Žrtve povijesti ujedanju se pred tragičnošću povijesti čime se, zapravo, otvara prostor za narativno definiranje i restituciju pitomijih, tradicijom multikulturalnosti ovjerenih identiteta utemeljenih na zajedničkom iskustvu povijesti i višestoljetnom suživljenju (najmanje) triju kulturnih zajednica ovog prostora.⁵

Sve tri razvojne linije nose, dakle, (kontra)ideološki predznak što nas vodi ka zaključku da se „na ivici teksta uvijek na koncu nalazi, trenutačno zamračen, ali samim time i govornjiv, jezik ideologije” (Macherey 1979: 57). Ta *zamračenost* jezika ideologije podrazumijeva suptilnost književne ideologizacije koja artifičijelnu povijesnu stvarnost predstavlja kao prirodnu (Van Dijk 2006), insistirajući, pritom, da se *ponudena* stvarnost bezuslovno prihvati kao jedina moguća. Konstrukcija i definiranje kulturnog sjećanja postaje, dakle, okosnicom (kontra)ideološki koncipirane literature. Stoga ni ne čudi da bi se „bosanskohercegovačka književnost 20. stoljeća dala uveliko (mada nikako i u cijelosti) opisati kao literatura priče o prošlosti” (Kodrić 2010: 129). (Pre)oblikujući priču o prošlosti i gradeći osobit model kulturnog sjećanja, u tri nacionalne i onoj multikulturalnoj (bosanskoj) varijanti, bosanskohercegovačka književnost ostvaruje se, dakle, kao jedan od (p)ovlaštenih mehanizama konstrukcije kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u pojavnjivosti stvarnosti.

OD IMAGINARNOG DO POJAVNOG: IDEOLOŠKI PUT IZ FIKCIJE U STVARNOST

Ostvarujući se kao njegova pretpostavka, sastavni dio, ali i proizvod književnoumjetničkog teksta ideologija se stavlja u službu nakane samoga teksta na jedinstven način te možemo reći da se na mjestu gdje djelo počinje očituje „i jedna vrsta reza, koji uvjetuje njegov raskid s uobičajenim načinima govora i pisanja, i koji ga odvaja od

5. Nastojeći da vlastiti koncept povijesti prikaže kao (najvjerovatniju) istinu povijesti, da ustoliči vlastiti sistem kulturno-identitetskih vrijednosti te da, shodno njemu, a računajući na recipročnost odnosa fikcije i pojavnjivosti stvarnosti, djeluje na planu usmjeravanja kulturne identifikacije u pojavnjivom svijetu, disidentska književnost funkcionira po principima ideološki utemeljene literature što potvrđuje da književnost, u odnosu na ideologiju, uvijek nosi (kontra)ideološki predznak.

svih drugih oblika ideološkog izraza” (Macherey 1979: 50). Inkorporirana u književnoumjetnički tekst i u njemu estetski uobličena, u svojoj osnovi i modificirana, povijesna stvarnost i ideologija koja je obilježava postaju, naime, predmetom djelovanja ne samo intrinzičkih faktora (tj. narativne formulacije samoga teksta) nego i ekstrinzičkih podražaja poput autorova i čitateljeva životnog iskustva, njihovih emocionalno-voljnih i personalnih ciljeva te trenutnih socio-kulturnih i političko-ideoloških strujanja. Međutim, pronalazeći vlastito uporište u osvješćivanju socijalnog, kulturnog, moralnog, filozofskog, ali i političko-ideološkog značenja povijesne stvarnosti koju reprezentira, a koja se ostvaruje kao polazišna tačka iščitavanja narativnog kulturnog identiteta, književnost ne samo da je uvjetovana kontekstom nastanka i kontekstom razumijevanja određenog djela nego ona, isto tako, uvjetuje ili, bar, nastoji uvjetovati kontekst prije svega vremena u kojemu nastaje, ali i (bilo kojeg drugog) vremena recepcije i interpretacije postajući, pritom, aktivni mehanizam socio-povijesnih i kulturno-identitetskih previranja i promjena (Ičanović 2022). Književnost, dakle, (može da) stoji u funkciji ideološke proizvodnje te je ne možemo tumačiti tek kao ideološki proizvod – ona sama proizvodi ideologiju i aktivno djeluje na proces ideološki motivirane kulturne identifikacije. Ona postaje sredstvom koje omogućava „pojedincima da prisvoje ideologiju i učine sebe njezinim ‘slobodnim’ nositeljima, čak i ‘slobodnim’ stvarateljima“ (Balibar i Macherey 2017: 297) pri čemu se u poziciju “nositelja” i “stvaratelja” istovremeno situiraju i autor i čitalac sukladno njihovoj (ravnopravnoj) ulozi u proizvodnji i (re)produkciji konačnog značenja, tj. ustoličenju, učvršćivanju i diseminaciji ideologije i njenom agendom određenog kulturnog identiteta.

Ideologija, ističe Althusser (2009), uvijek zahtijeva identifikaciju individue sa određenim sistemom vrijednosti na kojem počiva i posredstvom kojeg se održava kolektiv. U tom smislu, književnost nužno iziskuje kulturnu identifikaciju čitaoca (ali i autora) sa (anti)junakom. Ona priziva pojedince ne kao objekte već kao aktivne subjekte u procesu kulturne identifikacije inicirane *pričom* koja konstruira ideološki motiviranu kulturu sjećanja na osnovu koje se, opet, uspostavlja kulturno-identitetska poveznica u složenom odnosu autor – pripovjedač – lik – čitalac, pri čemu se obavezno javlja odnos recipročnosti između imaginarnog (priča, pripovjedač, lik) i stvarnog (autor/čitalac). Kao nosioci tekstovne stvarnosti pripovjedači/likovi čije djelovanje proizvodi priču, predstavljaju, kako ističe Bahtin (1975), različite vizije svijeta, svojevrsne ideologe koji oblikuju i koji su oblikovani kolektivnom svijesću. Međutim, kao dio fikcionalnog oni ne mogu *samostalno*, tj. bez vanjskog poticaja biti nosioci određenih ideja – njihovo postojanje zahtijeva podstrek izvana. S obzirom

na to da se svijest autora ostvaruje kao „svest svesti, to jest svest koja obuhvata junakovu svest, njegov svet, koja obuhvata i završava tu junakovu svest momentima, načelno transgredientnim njemu samom” (Bahtin 1991: 13), bilo koje ideološko utemeljenje razotkriveno u fikciji intonirano je od strane samog autora i značenjski konačno uobličeno i diseminirano djelovanjem čitaoca koji značenje djela osvještuje s ciljem spoznaje u realnom vremenu interpretacije. Književnost, tako, postaje prostorom spoznaje i osvještivanja (povijesne) zbilje, ali i osvještivanja Posebnosti i Općosti kulturnih identiteta koji ju nastanjuju, pri čemu nužno, na temeljima konstrukcije auto/hetero/metapredodžbi, u tački prožimanja fikcionalnosti književnoga djela i (povijesne) zbilje u kojoj reprezentirani, definirani i konstruirani kulturni identiteti dobijaju svoje značenje, dolazi do identifikacije onoga što sam *Ja/Mi* i onoga što se definira kao *Ne Ja / Ne Mi*. Sukladno tome, nju možemo smatrati, kako ističu Balibar i Macherey (1996/2017), povlaštenim djelatnikom u konkretnim odnosima između pojedinca i (kontra)ideologije.

ZAKLJUČAK

Proizišla iz stvarnosti i određena njome književnost se, u kontinuiranom procesu uspostavljanja odnosa recipročnosti između imaginarnog i pojavnog svijeta, ostvaruje kao dvostruko kontekstualizirano ishodište identiteta, što će je situirati u poziciju aktivnog mehanizma povijesnih promjena i previranja. Takva, ona se ostvaruje kao optimalan althusserovski shvaćen ideološki aparat koji posjeduje potencijal generiranja i diseminacije (anti)ideološki koncipiranog sistema kolektivnog znanja i kulturno-identitetskih vrijednosti. Stoga je ne možemo promatrati kao puku ilustraciju ideologije već kao njen konstitutivni djelatni element.

Kako potvrđuje književnost Bosne i Hercegovine, u vrijeme kada je pojavna stvarnost ideološki snažno obojena, književnost u odnosu na ideologiju uvijek zauzima jednu od dvije međusobno suprotstavljene pozicije: s jedne strane, ona staje u funkciju ideološke narativne konstrukcije ideološki konjunkturnih i poželjnih kulturnih identiteta, a, s druge strane, ona se ostvaruje kao disident spram dominantne ideologije, subverzivni mehanizam koji je nagriza, podriva i ruši. U oba slučaja, pritom, ona funkcionira po istom principu nastojeći vlastitu viziju zbilje odnosno prošlosti učiniti konjunkturnom te na osnovu (anti)ideološki konstruirane percepcije ili pak kulture sjećanja generirati vlastiti sistem znanja i vrijednosti istovremeno djelujući i usmjeravajući proces kulturne identifikacije.

LITERATURA

1. Althusser, Louis (2009) *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje)*, Karpos, Loznica
2. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturnama*, Vrijeme, Zenica
3. Bahtin, Mihail (1975), *O romanu*, Nolit, Beograd
4. Balibar, Étienne, Pierre Macherey (2017), "O književnosti kao ideološkoj formi", Mravunac, Marko (prev.), *Jat: časopis studenata kroatistike*, 3, 276-299,
5. Bhabha, Homi J. (1994), *The location of culture*, Routledge, London
6. Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
7. Bošković, Ivan (2011), "Književnost u funkciji ideologije – književnost nacionalističke omladine", u: Pavlović, Cvijeta, Glunčić-Bužančić, Vinka i Meyer-Fraatz, Andrea (ur.), *Zbornik radova XIII. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, 51-65, Književni krug, Split – Zagreb
8. Compagnon, Antoine (2007), *Demon teorije*, AGM, Zagreb
9. Dijk, Teun A. (1996), *Ideologija: multidisciplinarni pristup*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
10. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
11. Džafić, Šehrzada (2012), "Čin(ovi) pričanja - fakcija, fikcija, fantastika", *Pismo*, X, 188-205.
12. Eagleton, Terry (1991), *Ideology: an introduction*, Verso, London – New York
13. Hadžizukić, Dijana (2016), "Ćopićevi komesari", *Sarajevski filološki susreti: zbornik radova*, 2, 235-243
14. Hall, Stuart (2001), "Kome treba identitet?", S. Veljković (prev.), *Reč - Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 64/10, 215-233.
15. Ičanović, Azra (2020), "Dekonstrukcija kulturno-identitetskih stereotipa u romanu *Prokleta avlija* Ive Andrića", *Post Scriptum*, 8-9, 171-186.
16. Ičanović, Azra (2022), "Bosanskohercegovačka književnost kao prostor de/konstrukcije kulturnog identiteta", *SaZnanje* 3, 206-214,
17. Kodrić, Sanjin (2010), *Književna prošlost i poetika kulture: teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi*, Slavištički komitet, Sarajevo

18. Kodrić, Sanjin (2018), *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost: književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
19. Kovač, Nikola (2005), *Politički roman: fikcije totalitarizma*, Armis Print, Sarajevo
20. Leerssen, Joep (2009), "Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled", u: Dukić, Davor, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (prir.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 99-124.
21. Macherey, Pierre (1979), *Teorija književne proizvodnje*, Školska knjiga, Zagreb
22. Milanja, Cvjetko (1996), *Hrvatski roman 1945-1990.*, Biblioteka L Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakultetea u Zagrebu, Zagreb
23. Nemeč, Krešimir (2003), *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000.*, Školska knjiga, Zagreb
24. Nora, Pierre (2007), "Između sjećanja i povijesti", Milena Ostojić, Ana Irena Hudl (prev.), *Diskrepancija*, 8/12, 135-165.
25. Periša, Josip (2019), "Filozofija književnosti: sukob ideologije i književnosti na primjeru fenomena sočrealističke književnosti", *Čemu: časopis studenata filozofije*, XV/26, 226 – 235.
26. Pobrić, Edin (2016), *Priča i ideologija: semiotika književnosti*, Centar Samouprava, Sarajevo
27. Pobrić, Edin (2018), *Roman i manirizmi moderne: znak i znanje*, Centar Samouprava, Sarajevo
28. Ravlić, Slaven (2001), "Politička ideologija: preispitivanje pojma", *Politička misao: časopis za politologiju*, 38/4, 146-160.
29. Solar, Milivoj (2011), "Između ideologije i utopije", u: Pavlović, Cvijeta, Vinka Glunčić-Bužančić, Andrea Meyer-Fraatz (ur.), *Zbornik radova XIII. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, Književni krug, Split-Zagreb, 7–17.
30. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
31. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse: Studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla

32. Telebar, Ivan (2013). *U potrazi za identitetom: o etničkim, religijskim, individualnim i kolektivnim identitetima na primjerima iz suvremene bh proze*, <https://zurnal.info/clanak/u-potrazi-za-identitetom/16729>; pristupljeno 15. 01. 2022.

THE CONCEPT OF THE IDEOLOGICAL NARRATIVE IDENTITY – LITERARY CONTEXT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Starting from the hypothesis that literature represents one of the active mechanisms of social and historical change and that the imagological images it offers have the potential to be written into cultural identity, the paper problematizes the (political-)ideological concept of narrative cultural identity. Having found an example in the contemporary literature of Bosnia and Herzegovina, the work points to the complexity of the relationship between literature and ideology in the process of re/defining, de/constructing, and maintaining cultural identity. The paper concludes that literature has the potential of generating and disseminating an (anti)ideologically based system of knowledge and values, whereby, in terms of its relationship to ideology, it occupies a dual position, becoming, on one hand, an ideal, Althusserian understood, ideological apparatus or a subversive mechanism of the dominant ideology, on the other side.

Keywords: ideology; cultural identification; memory culture; cultural identity

Adresa autorice
Author's address

Azra Ičanović
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
azra.becirevic91@gmail.com